

लोक सेवा आयोग

नेपाल शिक्षा सेवा, शिक्षा प्रशासन समूह, वि.नि. पदको खुला प्रतियोगितात्मक नमूना परीक्षा

Model SET 1

मिति : 2083-03-12

समय : 3 घण्टा

विषय : द्वितीय पत्र (Paper II) : General Technical Subject

पूर्णाङ्क : 100

Section (A) — ३० Marks (३ × १० = ३०)

१. शिक्षाका कार्यहरूलाई वर्गीकरण गर्दै वर्तमान नेपाली सन्दर्भमा शिक्षाको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कार्यहरू कसरी एकअर्काका परिपूरकका रूपमा रहेका छन् ? विश्लेषणात्मक चर्चा गर्नुहोस् । $४ + ६ = १०$
२. "विद्यालय समाजको एक उप-प्रणाली (Sub-system) हो ।" यस भनाइलाई पुष्टि गर्दै कक्षाकोठाभित्र हुने सामाजिक अन्तरक्रियाले विद्यार्थीको सामाजिकीकरणमा कस्तो प्रभाव पार्छ ? स्पष्ट पार्नुहोस् । $४ + ६ = १०$
३. शिक्षण विधि भनेको के हो ? शिक्षण सिकाइ प्रविधिमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को प्रयोग गर्दा शिक्षक र सुपरिवेक्षकको भूमिका कस्तो हुनुपर्दछ ? चर्चा गर्नुहोस् । $३ + ७ = १०$

Section (B) — २५ Marks (१ × ५ = ५, २ × १० = २०)

४. सिकाइ स्थानान्तरण (Transfer of Learning) को अवधारणा स्पष्ट पार्दै कक्षाकोठाको सिकाइलाई सकारात्मक रूपमा स्थानान्तरण गर्न शिक्षकले अपनाउनुपर्ने उपायहरू लेख्नुहोस् । ५
५. जिन पियाजे (Jean Piaget) को संज्ञानात्मक विकासको सिद्धान्तका मुख्य विशेषताहरू उल्लेख गर्दै यस सिद्धान्तको शैक्षिक उपयोगितामाथि प्रकाश पार्नुहोस् । $५ + ५ = १०$
६. पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया (Curriculum Development Process) का प्रमुख चरणहरूको चर्चा गर्दै पाठ्यक्रम संगठन र विकासका आधुनिक प्रवृत्तिहरूका बारेमा प्रष्ट पार्नुहोस् । $६ + ४ = १०$

Section (C) — २५ Marks (१ × ५ = ५, २ × १० = २०)

७. सङ्घीय संरचनामा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बमोजिम स्थानीय तहलाई प्रदान गरिएका शिक्षा प्रशासन सम्बन्धी प्रमुख कार्यहरू बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्नुहोस् । ५
८. नेपालमा विद्यालय पाठ्यक्रम विकासका प्रमुख आधारहरू के-के हुन् ? वर्तमान सन्दर्भमा पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री विकास एवं कार्यान्वयनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिकाको समीक्षा गर्नुहोस् । $४ + ६ = १०$
९. शिक्षक पेशागत विकास (TPD) को वर्तमान नीतिगत व्यवस्था र कार्यक्रम उल्लेख गर्दै नेपालमा शिक्षकको आपूर्ति, गुणस्तर र प्रभावकारितामा देखिएका मुख्य चुनौतीहरू पहिल्याउनुहोस् । $५ + ५ = १०$

Section (D) — २० Marks (२ × ५ = १०, १ × १० = १०)

१०. सार्वजनिक सेवा प्रवाह (Public Service Delivery) भन्नाले के बुझिन्छ ? शिक्षा क्षेत्रको सेवा प्रवाहलाई प्रविधिमैत्री बनाउन सामाजिक सञ्जाल र भर्चुअल सिकाइका अवसर र चुनौतीहरू उल्लेख गर्नुहोस् । $१.५ + ३.५ = ५$
११. सरकारी कार्यालयमा टिप्पणी (Tippani) लेखनको महत्त्व दर्शाउँदै टिप्पणी तयार पार्दा ध्यान दिनुपर्ने कानुनी तथा व्यावहारिक पक्षहरू के-के हुन् ? लेख्नुहोस् । $२ + ३ = ५$
१२. सार्वजनिक व्यवस्थापनमा द्वन्द्व व्यवस्थापन (Conflict Management) र परिवर्तन व्यवस्थापन (Change Management) को अवधारणा स्पष्ट पार्नुहोस् । विद्यालयको शैक्षिक तथा प्रशासनिक गुणस्तर सुधारका लागि एक विद्यालय निरीक्षकले यी दुई पक्षलाई कसरी उपयोग गर्न सक्छ ? व्यावहारिक सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुहोस् । $४ + ६ = १०$

समाप्त

सफलताको शुभकामना

विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) द्वितीय पत्र नमूना परीक्षा सेट 1 को नमूना समाधान

प्रश्न नं. १ शिक्षाका कार्यहरूलाई वर्गीकरण गर्दै वर्तमान नेपाली सन्दर्भमा शिक्षाको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कार्यहरू कसरी एकअर्काका परिपूरकका रूपमा रहेका छन् ? विश्लेषणात्मक चर्चा गर्नुहोस् ।

४ + ६ = १०

शिक्षाका कार्यहरूको वर्गीकरण :

शिक्षा मानव जीवनको जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त चलिरहने एक गतिशील र रूपान्तरणकारी प्रक्रिया हो । यसले व्यक्तिलाई आन्तरिक क्षमताको प्रस्फुटन गराउन, समाजलाई गतिशील बनाउन र राष्ट्रको समृद्धि हासिल गर्न बहुआयामिक कार्यहरू सम्पादन गर्दछ । समाजशास्त्री, अर्थशास्त्री तथा शिक्षाविद्हरूका दृष्टिकोणका आधारमा शिक्षाका कार्यहरूलाई व्यापक रूपमा निम्न अनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

क) परम्परागत वा शास्त्रीय वर्गीकरण :

- **व्यक्तिगत कार्य (Individual Function) :** व्यक्तिको अन्तर्निहित प्रतिभाको प्रस्फुटन, व्यक्तित्व विकास, नैतिक आचरण र जीविकोपार्जनको क्षमता विकास गर्ने ।
- **सामाजिक कार्य (Social Function) :** सामाजिक मूल्य, मान्यता र संस्कृतिको संरक्षण, पुस्तान्तरण र परिमार्जन गर्दै सामाजिकीकरणमा सहयोग पुऱ्याउने ।
- **राष्ट्रिय कार्य (National Function) :** राष्ट्रिय एकता, देशभक्ति, सक्षम जनशक्ति निर्माण र देशको समग्र विकासमा योगदान दिने ।
- **अन्तर्राष्ट्रिय कार्य (International Function) :** विश्वबन्धुत्व, मानव अधिकारको संरक्षण, अन्तर्राष्ट्रिय समझदारी र विश्वव्यापी नागरिकको भावना विकास गर्ने ।

ख) ब्रुबाकर (Brubacher) का अनुसार शिक्षाका कार्यहरू :

- **रूढीवादी वा परम्परागत कार्य (Conservative Function) :** ऐतिहासिक गौरव, संस्कृति र मूल्य मान्यतालाई जस्ताको तस्तै जगेर्ना र पुस्तान्तरण गर्ने ।
- **प्रगतिशील वा प्रगतिवादी कार्य (Progressive Function) :** समाजमा देखा पर्ने नयाँ आवश्यकता अनुसार परिवर्तन र सुधार ल्याउने ।
- **क्रान्तिकारी कार्य (Revolutionary Function) :** पुराना कुरीति, अन्धविश्वास र विभेदलाई भत्काएर नयाँ, समतामूलक र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने ।

ग) अन्य आधुनिक वर्गीकरण :

- **आर्थिक कार्य :** मानव पुँजी निर्माण, उत्पादनशीलता वृद्धि र गरिबी निवारण ।
- **राजनीतिक कार्य :** प्रजातान्त्रिक मूल्यहरूको प्रवर्द्धन, राजनीतिक सचेतना र नेतृत्व विकास ।

वर्तमान नेपाली सन्दर्भमा शिक्षाको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कार्यहरूको परिपूरकता: विश्लेषणात्मक चर्चा :

वर्तमान विश्वव्यापीकरण (Globalization) र सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक नेपालको परिवेशमा शिक्षाको 'राष्ट्रिय कार्य' र 'अन्तर्राष्ट्रिय कार्य' अलग्गै अस्तित्वमा रहन सक्दैनन् । यी दुई कार्यहरू एक सिक्काका दुई पाटा जस्तै हुन्, जहाँ एउटाको सफलता विना अर्को अधुरो रहन्छ । यिनीहरू बीचको परिपूरकतालाई निम्न विश्लेषणात्मक बुँदाहरूबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ :

१. मानव पुँजी निर्माण र श्रम बजारको सन्तुलन (Local to Global Skill) :

- **राष्ट्रिय कार्य :** नेपालको शिक्षाले देशको कृषि, पर्यटन, जलविद्युत र भौतिक पूर्वाधारका लागि आवश्यक दक्ष प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने लक्ष्य राख्छ ।
- **अन्तर्राष्ट्रिय कार्य :** आजको विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सीप र प्रविधियुक्त जनशक्ति (Global Citizen) तयार गर्नु शिक्षाको अन्तर्राष्ट्रिय कार्य हो ।

- **परिपूरकता** : नेपालले राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा सूचना प्रविधि (ICT) र विश्वव्यापी सीपहरू समावेश नगरेसम्म उत्पादित जनशक्ति देशभित्र र बाहिर दुवै ठाउँमा बेरोजगार बन्छ। तसर्थ, राष्ट्रिय आवश्यकता पूरा गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको शिक्षा आवश्यक छ।

२. दिगो विकास लक्ष्य (SDG 4) र राष्ट्रिय शैक्षिक नीतिहरू :

- **अन्तर्राष्ट्रिय कार्य** : संयुक्त राष्ट्रसङ्घले तय गरेको "दिगो विकास लक्ष्य नं. ४" (सबैका लागि समावेशी, समतामूलक र गुणस्तरीय शिक्षा) को प्राप्तिमा लागि नेपालले विश्वव्यापी प्रतिबद्धता जनाएको छ।
- **राष्ट्रिय कार्य** : उक्त अन्तर्राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न नेपालले आफ्नो संविधान, राष्ट्रिय शिक्षा नीति, र 'विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना' (SESP) मार्फत शिक्षामा समतामूलक पहुँच र गुणस्तर सुधारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ।
- **परिपूरकता** : अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताले नेपालको राष्ट्रिय शैक्षिक सुधारलाई मार्गनिर्देशन (Guide) गर्छ भने नेपालको राष्ट्रिय प्रयासले विश्वव्यापी विकासको लक्ष्य हासिल गर्न योगदान पुऱ्याउँछ।

३. सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षण र विश्वव्यापी प्रवर्द्धन :

- **राष्ट्रिय कार्य** : नेपालका बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक र मौलिक रैथाने ज्ञान (Indigenous Knowledge) को संरक्षण र विकास गर्नु शिक्षाको राष्ट्रिय कार्य हो।
- **अन्तर्राष्ट्रिय कार्य** : विश्वमा सांस्कृतिक सहिष्णुता, विविधताको सम्मान र बहुसांस्कृतिक समझदारी बढाउनु शिक्षाको अन्तर्राष्ट्रिय कार्य हो।
- **परिपूरकता** : नेपालले आफ्नो रैथाने ज्ञान र मौलिक संस्कृति (जस्तै: योग, दर्शन, शान्तिका दूत बुद्धको भूमि) लाई शिक्षा मार्फत विश्वमा फैलाउन सक्छ, जसले गर्दा राष्ट्रिय गौरव अन्तर्राष्ट्रिय पहिचानमा रूपान्तरण हुन्छ।

४. ब्रेन ड्रेन (Brain Drain) लाई ब्रेन गेन (Brain Gain) मा बदल्ने चुनौती :

- **विश्लेषण** : हाल नेपालबाट उच्च शिक्षा र रोजगारीका लागि ठुलो सङ्ख्यामा युवाहरू विदेशिने क्रम बढ्दो छ। यसलाई रोक्न शिक्षाको राष्ट्रिय कार्य बलियो हुनुपर्छ (स्वदेशमै अवसर सिर्जना गर्ने)। तर विदेशिएका नेपालीहरूले आर्जन गरेको ज्ञान, प्रविधि र रेमिट्यान्स (Brain Gain / Brain Circulation) लाई नेपालको हितमा प्रयोग गर्नु शिक्षाको अन्तर्राष्ट्रिय कार्यसँग जोडिन्छ।
- **परिपूरकता** : अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको उत्कृष्ट शिक्षा नेपालमै दिएर प्रतिभा पलायन रोक्ने र विदेशमा सिकेका आधुनिक प्रविधि एवं ज्ञानलाई नेपालको विकासमा भित्र्याउने दुवै कार्य एकअर्कासँग अन्तर्सम्बन्धित छन्।

५. जलवायु परिवर्तन, विपद् र विश्वव्यापी चुनौतीको सामना :

- **विश्लेषण** : जलवायु परिवर्तन, महामारी (जस्तै: कोभिड-१९) जस्ता समस्याहरू कुनै एक देशका मात्र होइनन्, यी अन्तर्राष्ट्रिय समस्या हुन्। शिक्षाले नेपाली विद्यार्थीहरूमा यी विश्वव्यापी चुनौतीहरूबारे चेतना जगाउँछ (अन्तर्राष्ट्रिय कार्य) र स्थानीय स्तरमा अनुकूलन (Adaptation) का उपायहरू सिकाउँछ (राष्ट्रिय कार्य)।
- **परिपूरकता** : "सोच विश्वव्यापी, कार्य स्थानीय" (Think Globally, Act Locally) भन्ने मान्यतालाई शिक्षाले व्यवहारमा उताउँछ।

निष्कर्ष :

वर्तमान नेपाली सन्दर्भमा शिक्षाको राष्ट्रिय कार्यले देशको जग बलियो बनाउँछ (स्वाभिमान, आन्तरिक उत्पादन र राष्ट्रिय एकता) भने अन्तर्राष्ट्रिय कार्यले नेपाललाई विश्व समुदायसँग जोड्ने पखेटा प्रदान गर्दछ। नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकका लागि देशभित्र राष्ट्रिय भावनाले ओतप्रोत र विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने "ग्लोकल जनशक्ति" (Glocal Manpower - Local + Global) निर्माण गर्नु नै शिक्षाको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कार्यहरूको वास्तविक परिपूरकता हो।

प्रश्न नं. २ "विद्यालय समाजको एक उप-प्रणाली (Sub-system) हो ।" यस भनाइलाई पुष्टि गर्दै कक्षाकोठाभित्र हुने सामाजिक अन्तरक्रियाले विद्यार्थीको सामाजिकीकरणमा कस्तो प्रभाव पार्छ ? स्पष्ट पार्नुहोस् ।

४ + ६ = १०

विद्यालय समाजको एक उप-प्रणाली (Sub-system) को रूपमा :

प्रणाली सिद्धान्त (System Theory) अनुसार एउटा बृहत् प्रणालीभित्र निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि क्रियाशील रहने ससाना अङ्ग वा एकाइहरूलाई उप-प्रणाली भनिन्छ । समाज आफैँमा एउटा विशाल र जटिल सामाजिक प्रणाली (Social System) हो भने विद्यालय यसै प्रणालीलाई जीवन्त राख्ने, यसका आवश्यकताहरू पूरा गर्ने र यसको निरन्तरता सुनिश्चित गर्ने एक महत्त्वपूर्ण उप-प्रणाली (Sub-system) हो । यस भनाइलाई निम्न आधारहरूमा पुष्टि गर्न सकिन्छ :

- **पारस्परिक निर्भरता (Interdependence) :** समाजले विद्यालयलाई लगानी (Input) को रूपमा बालबालिका, आर्थिक स्रोत, सांस्कृतिक मूल्य र भौतिक सामग्री प्रदान गर्दछ । विद्यालयले ती बालबालिकालाई शिक्षा र संस्कार दिएर समाजकै लागि उपयोगी नागरिक (Output) को रूपमा फिर्ता गर्दछ ।
- **सामाजिक मूल्य र संस्कृतिको प्रतिविम्ब :** समाजमा कस्तो संस्कृति, भाषा, धर्म र राजनीतिक व्यवस्था छ, विद्यालयको पाठ्यक्रम, नियम र वातावरणमा त्यसको प्रत्यक्ष प्रतिविम्ब देखिन्छ । समाजकै आदर्शहरू सिकाउने हुनाले विद्यालय समाजको लघु-रूप (Miniature Society) हो ।
- **सामाजिक आवश्यकताको परिपूर्ति :** समाजलाई आवश्यक पर्ने प्राविधिक, प्रशासनिक वा व्यावसायिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने कार्य विद्यालयले गर्दछ । समाज परिवर्तन हुँदा विद्यालयको संरचना र शिक्षण पद्धतिमा पनि परिवर्तन आउँछ ।
- **सामाजिक नियन्त्रण र गतिशीलता :** समाजमा अनुशासन कायम राख्न, कुरीतिहरू हटाउन र व्यक्तिलाई तल्लो वर्गबाट माथिल्लो वर्गमा पुर्‍याउन (सामाजिक गतिशीलता) विद्यालयले एउटा सामाजिक औजारको रूपमा कार्य गर्दछ ।
- तसर्थ, समाजको अस्तित्व र विकासका लागि विद्यालय अभिन्न अङ्गका रूपमा क्रियाशील रहने भएकाले यो समाजको सक्रिय उप-प्रणाली हो ।

कक्षाकोठाको सामाजिक अन्तरक्रिया र विद्यार्थीको सामाजिकीकरणमा यसको प्रभाव :

कक्षाकोठा विभिन्न सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक पृष्ठभूमिबाट आएका विद्यार्थीहरूको सङ्गमस्थल हो । कक्षाकोठाभित्र शिक्षक-विद्यार्थी र विद्यार्थी-विद्यार्थी बीच हुने संवाद, सहकार्य, द्वन्द्व र विचारहरूको आदानप्रदान नै सामाजिक अन्तरक्रिया (Social Interaction) हो । यस अन्तरक्रियाले बालबालिकालाई समाजमा घुलमिल हुन र सामाजिक प्राणी बन्न (सामाजिकीकरण) दूरगामी प्रभाव पार्दछ, जसलाई निम्न दुई पक्षमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

क) सकारात्मक प्रभावहरू (Positive Impacts) :

- **समानुभूति र विविधताको सम्मान (Empathy & Diversity) :** कक्षाकोठामा फरक-फरक पृष्ठभूमि र क्षमताका साथीहरूसँग सँगै बस्दा र सञ्चार गर्दा विद्यार्थीले अरूको विचार, संस्कृति र भावनाको कदर गर्न सिक्छ । यसले उसमा सहिष्णुताको विकास गराउँछ ।
- **नेतृत्व र सहकार्यको भावना (Leadership & Collaboration) :** समूह कार्य (Group Work), परियोजना कार्य र सामूहिक छलफलका क्रममा विद्यार्थीहरूले नेतृत्व लिने, जिम्मेवारी बाँड्ने र सामूहिक लक्ष्यका लागि समझौता गर्ने जस्ता सामाजिक सीपहरू सिक्छन् ।
- **भाषा र सञ्चार सीपको विकास :** शिक्षक र साथीहरूसँगको निरन्तर अन्तरक्रियाले विद्यार्थीको आत्म-विश्वास बढाउँछ, आफ्नो कुरा स्पष्टसँग राख्ने र अरूको कुरा धैर्यपूर्वक सुन्ने क्षमता (Active Listening) को विकास गर्छ ।
- **सामाजिक भूमिका र नियमको आन्तरिकीकरण :** कक्षाकोठाका नियमहरू पालन गर्ने, आफ्नो पालो पर्ख्ने र शिक्षकको निर्देशन मान्ने क्रममा बालबालिकाले समाजमा नागरिकले पालन गर्नुपर्ने नियम र अनुशासनको व्यावहारिक अभ्यास गर्छन् ।

- स्व-अवधारणा र पहिचान (Self-concept) : साथीभाइ र शिक्षकबाट पाउने पृष्ठपोषण (Feedback) ले विद्यार्थीलाई आफ्नो सबल र दुर्बल पक्ष चिन्न मद्दत गर्छ, जसले सामाजिक आत्म-स्वरूप (Social Identity) निर्माण गर्दछ ।

ख) नकारात्मक वा चुनौतीपूर्ण प्रभावहरू (सम्भावित जोखिम) :

- एक्लोपन वा हीनताबोध : यदि कक्षाकोठाको अन्तरक्रिया समावेशी र बालमैत्री भएन भने कमजोर, लजालु वा पिछडिएका वर्गका विद्यार्थीहरू पाखा लाग्न सक्छन् (Marginalization), जसले गर्दा उनीहरूमा हीनताबोध र असामाजिक व्यवहार विकास हुन सक्छ ।
- गलत पियर प्रेसर (Negative Peer Pressure) : अन्तरक्रियाका क्रममा खराब आचरण भएका साथीहरूको सङ्गतले गर्दा विद्यार्थीमा अनुशासनहीनता, झैझगडा गर्ने वा विद्यालयप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण बन्ने जोखिम रहन्छ ।
- पूर्वाग्रह र विभेदको निरन्तरता : यदि शिक्षकले कक्षाकोठाको अन्तरक्रियालाई सही ढङ्गले सहजीकरण गरेनन् भने जाति, लिङ्ग वा वर्गका आधारमा गुटबन्दी हुने र पूर्वाग्रह झन् बलियो हुने खतरा रहन्छ ।

निष्कर्ष :

निष्कर्षमा, विद्यालय समाजकै एक जीवन्त उप-प्रणाली भएकाले यसको केन्द्रविन्दु कक्षाकोठा हो । कक्षाकोठाभित्र हुने सामाजिक अन्तरक्रिया विद्यार्थीको सामाजिकीकरणको मुख्य इन्जिन हो । एक कुशल विद्यालय निरीक्षक र शिक्षकले कक्षाकोठाभित्र लोकतान्त्रिक, समावेशी, र न्यायपूर्ण सामाजिक अन्तरक्रियाको वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ, जसले गर्दा प्रत्येक बालबालिका समाजका लागि जिम्मेवार, संस्कारयुक्त र गतिशील नागरिक बन्न सकोस् ।

प्रश्न नं. ३ शिक्षण विधि भनेको के हो ? शिक्षण सिकाइ प्रविधिमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को प्रयोग गर्दा शिक्षक र सुपरिवेक्षकको भूमिका कस्तो हुनुपर्दछ ? चर्चा गर्नुहोस् ।

३ + ७ = १०

शिक्षण विधि (Teaching Method) को परिचय :

शिक्षण विधि भन्नाले शिक्षकले कक्षाकोठामा विषयवस्तुलाई विद्यार्थीसमक्ष प्रस्तुत गर्ने र सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न अपनाइने व्यवस्थित प्रक्रिया, रणनीति वा शैलीलाई बुझिन्छ । यो पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरूलाई व्यवहारमा उतार्ने एक माध्यम हो । सरल शब्दमा भन्नुपर्दा, "सिकाउने कामलाई प्रभावकारी, रोचक र अर्थपूर्ण बनाउन अपनाइने जुनसुकै व्यवस्थित तरिका नै शिक्षण विधि हो ।" शिक्षण विधिलाई शिक्षण कला वा विज्ञानको रूपमा समेत लिइन्छ ।

शिक्षण सिकाइमा ICT को प्रयोग: शिक्षक र सुपरिवेक्षकको भूमिका :

विद्यालय शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को प्रयोगले शिक्षण सिकाइलाई समयानुकूल र प्रभावकारी बनाउँछ। यस प्रक्रियामा शिक्षक र सुपरिवेक्षकको भूमिका निम्न अनुसार हुनुपर्दछ :

क) शिक्षकको भूमिका :

शिक्षक शिक्षण सिकाइको मुख्य परिचालक (Facilitator) हो, त्यसैले ICT को प्रयोगमा उनको भूमिका अग्रगामी हुन्छ:

- डिजिटल सामग्री निर्माणकर्ता : पाठ्यपुस्तक मात्रमा निर्भर नरही डिजिटल पाठ्यसामग्री, स्लाइड, भिडियो र मल्टिमिडिया सामग्रीहरू आफैं तयार वा संकलन गर्ने ।
- सिकाइ सहजकर्ता (Facilitator) : प्रविधिको प्रयोगबाट विद्यार्थीहरूलाई आफैं खोजी गरेर सिक्ने वातावरण सिर्जना गर्ने र प्रविधिको सुरक्षित प्रयोगबारे सिकाउने ।
- स्रोत व्यक्ति (Curator) : इन्टरनेटमा उपलब्ध शैक्षिक स्रोतहरू (E-resources) बाट सान्दर्भिक सामग्री छनोट गरी विद्यार्थीको स्तर अनुसार प्रयोग गर्ने ।

- **मूल्याङ्कनकर्ता** : डिजिटल उपकरणहरूको प्रयोग गरी विद्यार्थीको सिकाइको तत्काल र निरन्तर मूल्याङ्कन (Formative Assessment) गर्ने ।

ख) सुपरिवेक्षकको भूमिका :

सुपरिवेक्षकको भूमिका शिक्षकको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र प्रविधिको प्रयोगमा मार्गदर्शन गर्ने हुन्छ:

- **सल्लाहकार र मेन्टर (Mentor)** : प्रविधिको प्रयोग गर्दा शिक्षकहरूलाई आउने प्राविधिक समस्या समाधानमा सहयोग गर्ने र उनीहरूलाई हौसला प्रदान गर्ने ।
- **स्रोत व्यवस्थापक (Resource Provider)** : विद्यालयमा आवश्यक हार्डवेयर, सफ्टवेयर, इन्टरनेट र अन्य डिजिटल पूर्वाधारहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने र यसको व्यवस्थापनमा सहजीकरण गर्ने ।
- **अनुगमन र पृष्ठपोषण** : शिक्षकले ICT को प्रयोग गरेर शिक्षण गरेको वा नगरेको विषयमा अनुगमन गर्ने र रचनात्मक पृष्ठपोषण (Constructive Feedback) प्रदान गर्ने ।
- **क्षमता अभिवृद्धि (Capacity Building)** : शिक्षकहरूको लागि ICT सम्बन्धी तालिम, कार्यशाला वा 'पियर लर्निङ' को आयोजना गरी उनीहरूको डिजिटल साक्षरता बढाउने ।

निष्कर्ष :

निष्कर्षमा, शिक्षण विधि सिकाइको मुटु हो भने ICT त्यसलाई गति दिने इन्जिन हो । प्रविधिको प्रयोग शिक्षकको एकल प्रयासले मात्र सम्भव छैन, यसमा सुपरिवेक्षकको निरन्तर मार्गदर्शन र सहयोग अनिवार्य हुन्छ । तसर्थ, विद्यालय निरीक्षकका रूपमा यस्तो वातावरण तयार गर्नु आवश्यक छ जहाँ शिक्षकले प्रविधिलाई सहज रूपमा स्वीकार गरिने र विद्यार्थीले आधुनिक सिकाइबाट लाभान्वित हुन सकून् ।

प्रश्न नं. ४ सिकाइ स्थानान्तरण (Transfer of Learning) को अवधारणा स्पष्ट पार्दै कक्षाकोठाको सिकाइलाई सकारात्मक रूपमा स्थानान्तरण गर्न शिक्षकले अपनाउनुपर्ने उपायहरू लेख्नुहोस् ।

५

सिकाइ स्थानान्तरणको अवधारणा (Concept of Transfer of Learning) :

कुनै एक परिस्थिति, समय वा स्थानमा आर्जन गरेको ज्ञान, सीप, अनुभव, मनोवृत्ति वा बानीलाई अर्को नयाँ परिस्थिति वा नयाँ विषयवस्तुको सिकाइमा प्रयोग गर्नु वा त्यसको प्रभाव पर्नु नै सिकाइ स्थानान्तरण हो । सरल शब्दमा, "पुरानो सिकाइले नयाँ सिकाइमा पार्ने प्रभाव नै सिकाइको स्थानान्तरण हो ।"

शिक्षा मनोविज्ञानमा यसका मुख्य तीन स्वरूप वा प्रकारहरू हुन्छन् :

- **सकारात्मक स्थानान्तरण (Positive Transfer)** : पुरानो सिकाइले नयाँ सिकाइमा मद्दत पुऱ्याउने अवस्था (जस्तै: गणितको ज्ञानले हिसाब गर्दा वा अर्थशास्त्र पढ्दा सहयोग गर्नु) ।
- **नकारात्मक स्थानान्तरण (Negative Transfer)** : पुरानो सिकाइले नयाँ सिकाइमा बाधा पुऱ्याउने अवस्था (जस्तै: देवनागरी लिपिमा टाइपिङ सिकेको व्यक्तिलाई अङ्ग्रेजी टाइपिङ गर्दा बाधा पर्नु) ।
- **शून्य स्थानान्तरण (Zero Transfer)** : पुरानो सिकाइले नयाँ सिकाइमा कुनै पनि प्रभाव नपार्ने अवस्था (जस्तै: इतिहासको ज्ञानले गाडी चलाउन सिकनुमा कुनै सम्बन्ध नहुनु) ।

विद्यालय शिक्षाको मुख्य ध्येय नै कक्षाकोठामा सिकेका कुराहरूलाई विद्यार्थीले आफ्नो व्यावहारिक जीवन र आगामी उच्च सिकाइमा सकारात्मक रूपमा प्रयोग गर्न सकून् भन्ने हो ।

कक्षाकोठाको सिकाइलाई सकारात्मक रूपमा स्थानान्तरण गर्ने शिक्षकले अपनाउनुपर्ने उपायहरू :

कक्षाकोठामा भएको सिकाइलाई बढीभन्दा बढी सकारात्मक र व्यावहारिक बनाउन एक शिक्षकले शिक्षण विधि, सामग्री र प्रस्तुतिमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ। यसका लागि अपनाउनुपर्ने मुख्य उपायहरू निम्न अनुसार छन् :

- **समान तत्वहरूको पहिचान र प्रयोग (Use of Identical Elements) :** शिक्षकले नयाँ पाठ सिकाउनु अघि पुराना पाठहरूसँग त्यसको समानता वा सम्बन्ध (Correlation) स्थापित गरिदिनुपर्छ । थोरै मिल्दाजुल्दा तत्वहरू भएको विषयमा सकारात्मक स्थानान्तरण चाँडो हुन्छ ।
- **उद्देश्यमूलक र अर्थपूर्ण शिक्षण (Meaningful Learning) :** कण्ठ गर्ने (Rote Learning) प्रवृत्तिको सट्टा बुझेर सिकने वातावरण बनाउनुपर्छ। विषयवस्तुको मर्म, सिद्धान्त र अवधारणा प्रष्ट भएमा विद्यार्थीले त्यसलाई अन्य क्षेत्रमा सजिलै प्रयोग गर्न सक्छन् ।
- **पर्याप्त अभ्यास र विविध उदाहरणहरू (Varied Examples and Practice) :** कुनै पनि नियम वा सिद्धान्त सिकाउँदा त्यसलाई जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कसरी प्रयोग गरिन्छ भनी बहुआयामिक उदाहरणहरू दिनुपर्छ । पर्याप्त अभ्यासले सिकाइलाई दिगो बनाउँछ ।
- **सामान्यीकरणको क्षमता विकास (Generalization) :** शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई कुनै निश्चित समस्या मात्र समाधान गर्न सिकाउने होइन, बल्कि सो समस्या समाधानको नियमलाई अन्य उस्तै परिस्थितिमा कसरी लागु गर्ने (सामान्यीकरण गर्ने) भन्ने क्षमताको विकास गराउनुपर्छ ।
- **व्यावहारिक र परियोजनामूलक कार्य (Project & Practical Work) :** कक्षाकोठाको सैद्धान्तिक ज्ञानलाई प्रयोगात्मक कार्य, क्षेत्र भ्रमण वा परियोजना कार्य (Project Work) मार्फत वास्तविक जीवनसँग जोड्ने अवसर दिनुपर्छ ।
- **सकारात्मक पुनर्बल र उत्प्रेरणा (Reinforcement & Motivation) :** विद्यार्थीले पुरानो ज्ञानको प्रयोग गरी नयाँ समस्या समाधान गर्दा शिक्षकले तुरुन्तै प्रशंसा, हौसला वा सकारात्मक पुनर्बल दिनुपर्छ । यसले उनीहरूमा ज्ञान स्थानान्तरण गर्ने बानीको विकास गराउँछ ।
- **सम्बन्धित पाठ्यक्रम र विषयहरू बीच समन्वय (Interdisciplinary Approach) :** शिक्षण गर्दा एउटा विषय (जस्तै: विज्ञान) को पाठलाई अर्को विषय (जस्तै: सामाजिक वा गणित) सँग अन्तरसम्बन्धित गराएर सिकाउँदा सिकाइको स्थानान्तरण उच्च हुन्छ ।

निष्कर्ष :

सिकाइ स्थानान्तरण शिक्षाको वास्तविक सफलताको मापक हो । कक्षाकोठामा घोकाइएका कुरा परीक्षा हलभन्दा बाहिर निस्कन सकेनन् भने त्यो सिकाइ निरर्थक हुन्छ । तसर्थ, विद्यालय निरीक्षकको रूपमा शिक्षकहरूलाई 'घोकन्ते विद्या' बाट माथि उठेर "जीवनोपयोगी र स्थानान्तरण योग्य सिकाइ" (Transferable Learning) मा जोड दिन प्रोत्साहन र मार्गनिर्देशन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ५ जिन पियाजे (Jean Piaget) को संज्ञानात्मक विकासको सिद्धान्तका मुख्य विशेषताहरू उल्लेख गर्दै यस सिद्धान्तको शैक्षिक उपयोगितामाथि प्रकाश पार्नुहोस् ।

५ + ५ = १०

पृष्ठभूमि (Introduction) :

संसारका प्रसिद्ध स्विस् मनोवैज्ञानिक तथा जीवविज्ञानी जिन पियाजे (Jean Piaget) द्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त नै संज्ञानात्मक विकासको सिद्धान्त (Cognitive Development Theory) हो । संज्ञानात्मक विकास भन्नाले बालबालिकाको सोच्ने, सम्झ्ने, तर्क गर्ने, समस्या समाधान गर्ने र वातावरणलाई बुझ्ने बौद्धिक क्षमताको क्रमिक विकासलाई बुझिन्छ । पियाजेका अनुसार बालबालिकाहरू निष्क्रिय श्रोता नभई आफ्नै सक्रियता र अनुभवबाट ज्ञानको निर्माण आफैं गर्ने "ससाना वैज्ञानिक" (Little Scientists) हुन् ।

जिन पियाजेको संज्ञानात्मक विकास सिद्धान्तका मुख्य विशेषताहरू :

पियाजेको यस सिद्धान्तका मुख्य विशेषताहरूलाई निम्न बमोजिम दुई भागमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

अ) संज्ञानात्मक विकासका आधारभूत संयन्त्र/प्रक्रियाहरू (Processes) :

- **स्कीमा (Schema) :** यो मानव मस्तिष्कमा रहने ज्ञानको सानो एकाइ वा मानसिक संरचना हो । बालबालिकाले बाह्य संसारलाई बुझ्न यसै मानसिक खाकाको प्रयोग गर्छन् ।
- **आत्मसातीकरण (Assimilation) :** नयाँ अनुभव वा जानकारीलाई आफ्नो पुरानो स्कीमा वा ज्ञानसँग जोडेर बुझ्ने प्रक्रिया आत्मसातीकरण हो ।
- **समञ्जन/समायोजन (Accommodation) :** नयाँ अनुभव वा जानकारी पुरानो स्कीमासँग मेल नखाँदा आफ्नो पुरानो मानसिक संरचनामा परिमार्जन वा परिवर्तन गर्ने प्रक्रिया समायोजन हो ।
- **सन्तुलन (Equilibration) :** आत्मसातीकरण र समायोजन बीचको सन्तुलित अवस्था नै सन्तुलन हो, जसले बालकलाई नयाँ ज्ञान तर्फ अगाडि बढाउँछ ।

आ) संज्ञानात्मक विकासका क्रमिक चरणहरू (Four Stages of Development) :

पियाजेले मानव विकासको उमेर अनुसार संज्ञानात्मक विकासलाई चार क्रमिक र गुणात्मक चरणहरूमा वर्गीकरण गरेका छन्, जुन यस सिद्धान्तको मुख्य विशेषता हो :

1. **इन्द्रियजन्य चिन्तन अवस्था (Sensory Motor Stage: जन्मदेखि २ वर्ष) :** यस अवस्थामा बालकले आफ्ना ज्ञानेन्द्रीयहरू (आँखा, कान, छाला आदि) र शारीरिक क्रियाकलापको माध्यमबाट सिक्दछ । यस चरणको अन्त्यतिर बालकमा 'वस्तु स्थायित्व' (Object Permanence) को गुण विकास हुन्छ ।
2. **प्राक्-क्रियात्मक अवस्था (Pre-operational Stage: २ देखि ७ वर्ष) :** यस अवस्थामा बालकले भाषा र सङ्केतहरूको प्रयोग गर्न थाल्छ । तर, यस अवस्थामा बालक अहम्केन्द्रित (Egocentric) हुन्छ र उसमा सजीवतावाद (Animism) को सोच हुन्छ (जस्तै: निर्जीव वस्तुलाई पनि जीवित ठान्नु) ।
3. **मूर्त-क्रियात्मक अवस्था (Concrete Operational Stage: ७ देखि ११ वर्ष) :** यस चरणमा बालबालिकाले ठोस वा मूर्त (आँखा अगाडि देखिने) वस्तुहरूका आधारमा तार्किक रूपमा सोच्न र वर्गीकरण गर्न सक्छन् । उनीहरूमा उल्ट्याउने क्षमता (Reversibility) र संरक्षण (Conservation) को अवधारणा विकास हुन्छ ।
4. **औपचारिक-क्रियात्मक अवस्था (Formal Operational Stage: ११ वर्षदेखि माथि) :** यो बौद्धिक विकासको उच्चतम अवस्था हो । यस चरणमा किशोरकिशोरीहरू अमूर्त (Abstract) कुराहरूमा तर्क गर्न, परिकल्पना निर्माण गर्न (Hypothetical Thinking) र जटिल समस्याको वैज्ञानिक समाधान खोज्न सक्षम हुन्छन् ।

यस सिद्धान्तको शैक्षिक उपयोगिता :

शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई बालकेन्द्रित, मनोवैज्ञानिक र प्रभावकारी बनाउन जिन पियाजेको सिद्धान्त आधुनिक शिक्षा क्षेत्रका लागि कोशेढुङ्गा साबित भएको छ । यसको शैक्षिक उपयोगितालाई निम्न बुँदाहरूमा प्रकाश पार्न सकिन्छ :

- **बालकेन्द्रित शिक्षण पद्धतिको अवलम्बन (Child-centered Education) :** पियाजेले बालक आफैं सक्रिय भएर सिक्छ भन्ने कुरामा जोड दिएकाले कक्षाकोठामा शिक्षकले 'व्याख्यान विधि' को सट्टा खोजी कार्य, प्रयोगात्मक कार्य र क्रियाकलापमुखी शिक्षण विधिलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ ।
- **उमेर र तह अनुसार पाठ्यक्रम निर्माण (Curriculum Design) :** बालबालिकाको संज्ञानात्मक विकासका चार चरणहरूलाई आधार मानेर पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको निर्माण गर्न सकिन्छ । जस्तै: प्राथमिक तह (मूर्त अवस्था) मा ठोस सामग्री र चित्रहरू तथा माध्यमिक तह (औपचारिक अवस्था) मा अमूर्त र तार्किक विषयवस्तु समावेश गर्ने ।
- **शैक्षिक सामग्रीको छनोट र प्रयोग (Selection of Instructional Materials) :** मूर्त-क्रियात्मक अवस्थाका विद्यार्थीहरूलाई सिकाउँदा पर्याप्त ठोस र प्रत्यक्ष देखिने शैक्षिक सामग्रीहरू (Real Objects/Models) को प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने मार्गनिर्देशन यस सिद्धान्तले गर्दछ ।
- **व्यक्तिगत भिन्नताको कदर (Individual Differences) :** प्रत्येक बालकको संज्ञानात्मक विकासको गति फरक हुन सक्छ । त्यसैले शिक्षकले कक्षाका सबै विद्यार्थीलाई एउटै ढालोमा नराखी उनीहरूको तत्परता र बौद्धिक स्तर अनुसार व्यक्तिगत वा सामूहिक शिक्षण गर्नुपर्छ ।
- **नयाँ ज्ञानको जग पुरानो ज्ञान (Building on Prior Knowledge) :** 'स्कीमा' र 'आत्मसातीकरण' को अवधारणा अनुसार शिक्षकले कक्षामा नयाँ पाठ सिकाउँदा सधैं विद्यार्थीको पूर्वज्ञान वा अनुभवलाई आधार बनाएर मात्र नयाँ विषयवस्तु प्रवेश गराउनुपर्छ ।
- **खोज र सिर्जनशीलतालाई प्रोत्साहन (Discovery Learning) :** विद्यार्थीहरूलाई गल्ती र सुधार (Trial and Error) को प्रक्रियाबाट आफैं सत्य पत्ता लगाउने अवसर दिनुपर्छ । शिक्षकले केवल एक सहजकर्ता (Facilitator) को भूमिका मात्र निर्वाह गर्नुपर्छ ।
- **संवेगात्मक र सामाजिक अनुकूलन :** बालकालिकाको उमेरगत विशेषता (जस्तै: अहम्केन्द्रित सोच) बुझेर शिक्षकले उनीहरूसँग सहानुभूतिपूर्ण व्यवहार गर्न र समूह कार्य मार्फत सामाजिकीकरण गराउन मद्दत पुग्दछ ।

निष्कर्ष :

निष्कर्षमा, जिन पियाजेको संज्ञानात्मक विकासको सिद्धान्तले बालबालिकाको सिकाउने र बुझ्ने आफ्नै विशिष्ट तरिका हुन्छ भन्ने कुरा स्थापित गरेको छ । विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) को हैसियतले विद्यालयको प्राविधिक सुपरिवेक्षण गर्दा, शिक्षकहरूलाई परम्परागत ढोकाउने शैली त्याग्न लगाई विद्यार्थीको उमेर र बौद्धिक क्षमता अनुकूलको "सक्रिय र अर्थपूर्ण सिकाइ वातावरण" निर्माण गर्न यस सिद्धान्तको व्यावहारिक प्रयोग अपरिहार्य देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ६ पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया (Curriculum Development Process) का प्रमुख चरणहरूको चर्चा गर्दै पाठ्यक्रम संगठन र विकासका आधुनिक प्रवृत्तिहरूका बारेमा प्रष्ट पार्नुहोस् ।

६ + ४ = १०

पृष्ठभूमि (Introduction) :

पाठ्यक्रम शिक्षाको उद्देश्य प्राप्तिका लागि तय गरिएको एक पूर्ण नीलोनक्सा (Blueprint) हो । पाठ्यक्रम निर्माण वा विकास एक संवेगात्मक, निरन्तर र चक्रीय प्रक्रिया हो जसले समाजको आवश्यकता, शिक्षार्थीको रुचि र ज्ञानको नयाँ क्षितिजलाई सम्बोधन गर्दछ । यो कुनै एक पटक मात्र गरिने कार्य नभई निश्चित चरणहरू पार गर्दै निरन्तर परिमार्जन हुने प्रक्रिया हो ।

पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियाका प्रमुख चरणहरू :

पाठ्यक्रमविद्हरू (जस्तै: राल्फ टाइलर, हिल्डा टाबा, हिलर आदि) का नमूनाहरूलाई सङ्घीय र आधुनिक शैक्षिक परिप्रेक्ष्यमा परिमार्जन गरी पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियाका प्रमुख चरणहरूलाई निम्न अनुसार चर्चा गर्न सकिन्छ :

१. आवश्यकताको पहिचान (Needs Identification / Assessment) : यो पाठ्यक्रम निर्माणको प्रस्थानबिन्दु हो । यस चरणमा समकालीन समाज, संस्कृति, राष्ट्रको राजनीतिक र आर्थिक दिशा, अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश, रोजगार बजार र मुख्य रूपमा विद्यार्थीको रुचि तथा विकासात्मक आवश्यकताको अध्ययन र विश्लेषण गरिन्छ । सरोकारवालाहरूबाट सुझाव सङ्कलन गरी विद्यमान शिक्षाका कमीकमजोरीहरू पत्ता लगाइन्छ ।

२. लक्ष्य, ध्येय र उद्देश्य निर्धारण (Determining Aims, Goals and Objectives) : पहिचान गरिएका आवश्यकताहरूका आधारमा शिक्षाका राष्ट्रिय लक्ष्यहरू, तहगत ध्येयहरू र कक्षागत वा विषयगत विशिष्ट उद्देश्यहरू निर्धारण गरिन्छ । यी उद्देश्यहरू संज्ञानात्मक (Cognitive), भावनात्मक (Affective), र मनोशारीरिक (Psychomotor) क्षेत्रलाई समेट्ने गरी स्पष्ट, मापनयोग्य र व्यावहारिक हुनुपर्दछ ।

३. विषयवस्तुको छनोट र सङ्गठन (Selection and Organization of Contents) : निर्धारित उद्देश्यहरू हासिल गर्नका लागि कस्ता ज्ञान, सीप र धारणाहरू सिकाउने भनी विषयवस्तुको छनोट गरिन्छ । छनोट गर्दा विषयवस्तुको आधिकारिकता, सान्दर्भिकता, उपयोगिता र सिकारुको स्तरलाई ध्यान दिइन्छ । छानिएका विषयवस्तुलाई समतलीय (Horizontal) र लम्बकीय (Vertical) रूपमा मिलाएर सरलबाट जटिलतर्फको क्रममा सङ्गठन गरिन्छ ।

४. सिकाइ अनुभवको छनोट र सङ्गठन (Selection and Organization of Learning Experiences) : विषयवस्तुलाई कसरी सिकाउने र कक्षाकोठामा कस्ता शैक्षणिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने भन्ने कुरा यस चरणमा तय गरिन्छ । विद्यार्थीलाई सक्रिय बनाउने शिक्षण विधि, बालकेन्द्रित क्रियाकलाप, परियोजना कार्य र आवश्यक शैक्षिक सामग्रीहरूको खाका यहाँ निर्माण गरिन्छ ।

५. मूल्याङ्कन (Evaluation) : यो पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियाको अन्तिम तर निरन्तर चलिरहने चरण हो । यस अन्तर्गत निर्माण गरिएको पाठ्यक्रमले उद्देश्यहरू हासिल गर्न सक्थ्यो वा सकेन भनी विभिन्न परीक्षण, अनुसन्धान र सरोकारवालाहरूको पृष्ठपोषणका आधारमा पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गरिन्छ । यसै मूल्याङ्कनको नतिजाका आधारमा पाठ्यक्रममा सुधार वा परिमार्जनको प्रक्रिया पुनः सुरु हुन्छ ।

पाठ्यक्रम सङ्गठन र विकासका आधुनिक प्रवृत्तिहरू (Current Trends) :

परम्परागत रूपमा विषय-केन्द्रित र घोकन्ते विधामा आधारित रहने पाठ्यक्रम विकास पद्धतिमा हाल व्यापक परिवर्तन आएको छ । वर्तमान समयमा पाठ्यक्रम सङ्गठन र विकासमा देखा परेका प्रमुख आधुनिक प्रवृत्तिहरू निम्न अनुसार छन् :

सक्षमतामा आधारित पाठ्यक्रम (Competency-based Curriculum) :

वर्तमान समयमा ज्ञान मात्र थुपार्ने भन्दा पनि विद्यार्थीमा निश्चित कार्य सम्पादन गर्न सक्ने सीप, दक्षता र व्यवहार परिवर्तन (सक्षमता) विकास गर्ने खालको पाठ्यक्रममा जोड दिइन्छ । नेपालको वर्तमान राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले पनि यसैलाई अङ्गीकार गरेको छ ।

एकीकृत पाठ्यक्रम ढाँचा (Integrated Curriculum Design) :

परम्परागत रूपमा विषयहरूलाई अलग-अलग (जस्तै: गणित, विज्ञान, सामाजिक) सिकाउने प्रवृत्तिको सट्टा विभिन्न विषयहरू बीच अन्तर्सम्बन्ध कायम गरी एकीकृत रूपमा सिकाउने प्रवृत्ति बढेको छ । विशेष गरी प्राथमिक वा प्रारम्भिक बालशिक्षा तहमा यो ढाँचा बढी लोकप्रिय छ ।

सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको समायोजन (ICT Integration) : आधुनिक पाठ्यक्रमले अनलाइन सिकाइ, डिजिटल पुस्तकालय, मल्टिमिडिया सामग्री र भर्चुअल सिकाइ वातावरणलाई पाठ्यक्रमको अभिन्न अङ्गको रूपमा समेटेको छ । पाठ्यक्रम अब मुद्रित रूपमा मात्र सीमित नभई ई-पाठ्यक्रम (E-curriculum) को रूपमा विकास भइरहेको छ ।

स्थानीयकरण र विकेन्द्रीकरण (Localization and Decentralization) :

केन्द्रबाट मात्र पाठ्यक्रम बनाएर लाइने प्रवृत्तिको सट्टा स्थानीय आवश्यकता, स्थानीय भाषा, संस्कृति र ज्ञानलाई समेट्न स्थानीय पाठ्यक्रम (Local Curriculum) निर्माणमा जोड दिने प्रवृत्ति बढेको छ । नेपालको सङ्घीय संरचनामा स्थानीय तहलाई यो अधिकार प्रदान गरिएको छ ।

समावेशी र समतामूलक पहुँच (Inclusivity and Equity) : जातजाति, लिङ्ग, अपाङ्गता, भौगोलिक विकटता वा सामाजिक-आर्थिक अवस्था जुनसुकै भए पनि सबै बालबालिकाका आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी 'विश्वव्यापी सिकाइ ढाँचा' (Universal Design for Learning - UDL) अनुरूप समावेशी पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने प्रवृत्ति आधुनिक शिक्षाको मुख्य विशेषता हो ।

निष्कर्ष :

पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया एक गतिशील चक्र हो जसले समाजको फेरिंदो आयामलाई आत्मसात् गर्दछ । वर्तमान नेपाली सङ्घीय सन्दर्भमा, परम्परागत केन्द्र-निर्देशित ढाँचाबाट माथि उठेर सक्षमतामा आधारित, एकीकृत र स्थानीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने आधुनिक पाठ्यक्रमको सफल कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ । विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) को हैसियतले स्थानीय स्तरमा पाठ्यक्रमको प्रबोधीकरण र प्रभावकारी कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नु हाम्रो प्रमुख दायित्व हुन आउँछ ।

प्रश्न नं. ७ सङ्घीय संरचनामा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बमोजिम स्थानीय तहलाई प्रदान गरिएका शिक्षा प्रशासन सम्बन्धी प्रमुख कार्यहरू बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

५

पृष्ठभूमि (Introduction) :

नेपालको संविधानको अनुसूची-८ ले 'आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा' लाई स्थानीय तहको एकल अधिकार सूचीभित्र राखेको छ । संविधानको यसै भावनालाई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन र व्यवस्थित गर्न जारी गरिएको **स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ को उपदफा (२) को खण्ड (ज)** मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकालाई शिक्षा प्रशासन (आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा) सम्बन्धी २३ वटा विशिष्ट कार्य, कर्तव्य र अधिकारहरू प्रदान गरिएको छ ।

स्थानीय तहलाई प्रदान गरिएका शिक्षा प्रशासन सम्बन्धी प्रमुख कार्यहरू :

ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम स्थानीय तहले सम्पादन गर्नुपर्ने शिक्षा सम्बन्धी प्रमुख नीतिगत, प्रशासनिक र व्यवस्थापकीय कार्यहरूलाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गरी बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

क) नीति, योजना तथा नियमन सम्बन्धी कार्यहरू :

- **नीति तथा कानून निर्माण :** स्थानीय तहको आवश्यकता अनुरूप प्रारम्भिक बालविकास, आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा सम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून, योजना तथा मापदण्ड तर्जुमा, कार्यान्वयन र नियमन गर्ने ।

- **विद्यालय स्थापना र अनुमति :** सामुदायिक विद्यालयको स्थापना, अनुमति, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा बन्द गर्ने वा गाभ्ने (Merge) सम्बन्धी कार्य गर्ने ।
- **संस्थागत विद्यालयको नियमन :** संस्थागत (निजी) विद्यालय स्थापनाको अनुमति, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा नियमन गर्ने ।

ख) शिक्षक तथा कर्मचारी व्यवस्थापन :

- **दरबन्दी मिलान :** स्थानीय तहभित्रका विद्यालयहरूमा विद्यार्थी सङ्ख्या र आवश्यकताका आधारमा शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको दरबन्दी मिलान गर्ने ।
- **अतिरिक्त व्यवस्थापन :** स्वीकृत दरबन्दी बाहेक स्थानीय स्रोतबाट राखिने शिक्षक तथा कर्मचारीको व्यवस्थापन र पारिश्रमिक तोक्ने ।

ग) पाठ्यक्रम, परीक्षा तथा मूल्याङ्कन :

- **स्थानीय पाठ्यक्रम :** स्थानीय आवश्यकता, भाषा, संस्कृति र पेसालाई समेट्ने गरी स्थानीय पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री विकास एवं कार्यान्वयन गर्ने ।
- **कक्षा ८ को परीक्षा सञ्चालन :** आधारभूत तह (कक्षा ८) को परीक्षा सञ्चालन, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा प्रमाणीकरण गर्ने ।

घ) भौतिक पूर्वाधार तथा वित्तीय व्यवस्थापन :

- **भौतिक पूर्वाधार निर्माण :** विद्यालयको भवन, खेलमैदान, शौचालय, खानेपानी, पुस्तकालय र प्रयोगशाला जस्ता भौतिक पूर्वाधारको निर्माण, मर्मतसम्भार र स्तरोन्नति गर्ने ।
- **अनुदान वितरण :** विद्यालयलाई दिइने सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय अनुदानको वितरण, खर्चको लेखापरीक्षण र पारदर्शी वित्तीय व्यवस्थापनको अनुगमन गर्ने ।

ङ) शैक्षिक गुणस्तर, समता र अनौपचारिक शिक्षा :

- **निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षा :** बालबालिकाको निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षा सम्बन्धी अधिकारको कार्यान्वयन गर्ने ।
- **छात्रवृत्ति वितरण :** गरिब, जेहेनदार, विपन्न, अपाङ्गता भएका तथा लक्षित वर्गका विद्यार्थीका लागि छात्रवृत्ति व्यवस्थापन र वितरण गर्ने ।
- **अनौपचारिक र निरन्तर शिक्षा :** प्रौढ शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, निरन्तर शिक्षा, साक्षरता र खुला सिकाइ कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- **मातृभाषामा शिक्षा :** स्थानीय भाषा वा मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।
- **शिक्षण सिकाइ सुधार :** शिक्षकहरूको पेसागत क्षमता विकासका लागि तालिम, कार्यशाला सञ्चालन गर्ने र शैक्षिक गुणस्तर सुधारका लागि निरन्तर सुपरिवेक्षण गर्ने ।

निष्कर्ष :

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहलाई सिंहदरबारको शैक्षिक अधिकार गाउँ-गाउँमा पुऱ्याउने बलियो कानुनी आधार दिएको छ । तर, सीमित स्रोत-साधन, प्राविधिक जनशक्तिको अभाव र शिक्षक व्यवस्थापनमा राजनीतिकरण जस्ता चुनौतीहरू यथावत् छन् । विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) को हैसियतले यी कानुनी अधिकारहरूको परिधिभित्र रही स्थानीय तहलाई प्राविधिक रूपमा सबल बनाउन, शैक्षिक योजना तर्जुमा गर्न र विद्यालयहरूको गुणस्तरीय नियमन गर्न सल्लाहकार तथा सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्नु आजको मुख्य आवश्यकता हो ।

प्रश्न नं. ८ नेपालमा विद्यालय पाठ्यक्रम विकासका प्रमुख आधारहरू के-के हुन् ? वर्तमान सन्दर्भमा पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री विकास एवं कार्यान्वयनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिकाको समीक्षा गर्नुहोस् ।

४ + ६ = १०

नेपालमा विद्यालय पाठ्यक्रम विकासका प्रमुख आधारहरू :

पाठ्यक्रम निर्माण वा विकास गर्दा कुन उद्देश्य, कस्तो विषयवस्तु र कस्तो विधि अपनाउने भन्ने कुरा निर्देशित गर्ने जग वा स्रोतहरूलाई पाठ्यक्रमका आधारहरू भनिन्छ । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा विद्यालय पाठ्यक्रम विकास गर्दा मुख्य रूपमा देहायका ५ वटा आधारहरूलाई लिइन्छ :

- **दार्शनिक आधार (Philosophical Foundation) :** राष्ट्रको राजनीतिक विचारधारा, राज्यको दूरदृष्टि, र नेपालको संविधानले निर्दिष्ट गरेका लोकतान्त्रिक मूल्य-मान्यता, समाजवाद-उन्मुख सोच र समावेशी लोकतन्त्र यसका मुख्य दार्शनिक आधार हुन् ।
- **मनोवैज्ञानिक आधार (Psychological Foundation) :** बालबालिकाको उमेर, वृद्धि र विकासका चरणहरू, उनीहरूको रुचि, क्षमता, आवश्यकता र सिकाइका सिद्धान्तहरूलाई यस अन्तर्गत आधार मानिन्छ ।
- **सामाजिक-सांस्कृतिक आधार (Socio-cultural Foundation) :** नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक बनोट, सामाजिक मूल्य मान्यता र सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण तथा सामाजिक रूपान्तरणको आवश्यकतालाई पाठ्यक्रम विकासको मेरुदण्ड मानिन्छ ।
- **समकालीन समाज र प्रविधिको विकास (Contemporary Society & Technology) :** वर्तमान समयमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को विकास, विज्ञान-प्रविधिको प्रयोग, दिगो विकास लक्ष्य (SDG 4) र विश्वव्यापीकरणका कारण आएका नवप्रवर्तनहरू यसका आधार हुन् ।
- **ज्ञान र विषयवस्तुको प्रकृति (Nature of Knowledge) :** विभिन्न विषय विधा (Disciplines) का नवीनतम सिद्धान्त, तथ्य र अनुसन्धानबाट प्राप्त ज्ञानको क्रम तथा सान्दर्भिकतालाई पाठ्यक्रम निर्माणमा मुख्य आधार बनाइन्छ ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिकाको समीक्षा :

नेपालको संविधान र राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले तीनवटै तहका सरकारलाई पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री विकास एवं कार्यान्वयनमा विशिष्ट जिम्मेवारीहरू सुम्पिएका छन् । वर्तमान सङ्घीय सन्दर्भमा यी तीन तहको भूमिका र त्यसको समीक्षा निम्न अनुसार छ :

क) सङ्घीय सरकारको भूमिका :

- ❖ **भूमिका :** राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (National Curriculum Framework - NCF) को तर्जुमा, परिमार्जन तथा राष्ट्रिय मापदण्ड निर्धारण गर्ने कार्य सङ्घले गर्छ । विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय र तहगत उद्देश्य तोक्ने, अनिवार्य तथा ऐच्छिक विषयहरूको पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री (विशेष गरी केन्द्र-निर्देशित विषय) को विकास एवं कार्यान्वयनको राष्ट्रिय नीति सङ्घीय तह (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र) बाट हुन्छ ।
- ❖ **समीक्षा :** सङ्घले राष्ट्रिय स्तरमा एकरूपता कायम राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । तर, नीति निर्माणमा बढी समय खर्चिने, सङ्घीय कानून (सङ्घीय शिक्षा ऐन) निर्माणमा भएको ढिलाइले गर्दा प्रदेश र स्थानीय तहलाई पूर्ण रूपमा मार्गनिर्देश गर्न र स्रोतको हस्तान्तरण गर्न सङ्घीय भूमिका केही संकुचित देखिएको छ ।

ख) प्रदेश सरकारको भूमिका :

- ❖ **भूमिका :** प्रदेश स्तरमा शैक्षिक नीति, योजना र कार्यक्रमको तर्जुमा गर्ने । सङ्घीय मापदण्डको परिधिमा रही प्रादेशिक आवश्यकता अनुकूल ऐच्छिक विषयहरूको पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री विकासमा सहयोग गर्ने, शिक्षकहरूको क्षमता विकास (TPD) तथा पाठ्यक्रम प्रबोधीकरणका लागि प्रादेशिक शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (EDTC) मार्फत कार्य गर्ने ।
- ❖ **समीक्षा :** सङ्घीयतामा प्रदेश सरकार एक पुल (Bridge) को रूपमा रहनुपर्ने हो । तर, हालको अभ्यासमा प्रदेश तहको भूमिका पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनमा सबैभन्दा कमजोर र ओझेलमा परेको देखिन्छ । प्राविधिक जनशक्ति र स्पष्ट कानुनी अधिकारको अभावका कारण प्रदेशले पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री परिमार्जनमा उल्लेख्य भूमिका खेल्न सकेको छैन ।

ग) स्थानीय तहको भूमिका :

- ❖ **भूमिका :** स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बमोजिम आधारभूत र माध्यमिक शिक्षाको व्यवस्थापन गर्ने र आफ्नै स्थानीय पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीको विकास, स्वीकृति एवं कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख अधिकार स्थानीय तहलाई छ । विद्यालय तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमन, सुपरीवेक्षण र परीक्षा व्यवस्थापन (विशेष गरी कक्षा ८) स्थानीय तहले गर्दछ ।
- ❖ **समीक्षा :** स्थानीय आवश्यकता, रैथाने ज्ञान र मातृभाषामा शिक्षा दिन स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने कार्यमा स्थानीय तहको भूमिका उत्साहजनक र विकेन्द्रीकृत छ । तर, अधिकांश स्थानीय तहमा प्राविधिक जनशक्ति (विशेषज्ञता) को कमी, विज्ञ विना हचुवाका भरमा पाठ्यक्रम बनाउने प्रवृत्ति र राजनीतिक खिचातानीका कारण उत्पादित पाठ्यसामग्रीहरूको गुणस्तर र कार्यान्वयन पक्ष फितलो देखिएको छ ।

निष्कर्ष :

नेपालमा पाठ्यक्रम विकासको सैद्धान्तिक जग मजबुत भए तापनि सङ्घीयता अनुरूप तीन तहका सरकार बीच समन्वय, सहकार्य र सहअस्तित्व को कमी देखिन्छ । सङ्घले नीति र मापदण्ड तोक्ने, प्रदेशले प्राविधिक सहयोग र क्षमता विकास गर्ने तथा स्थानीय तहले कार्यान्वयन र नियमन गर्ने गरी तीनै तहको भूमिकामा अन्तरसम्बन्ध बलियो बनाउनु पर्दछ । विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) को हैसियतले स्थानीय तहलाई पाठ्यक्रम निर्माणमा प्राविधिक सहजीकरण गर्नु र गुणस्तरीय कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नु आजको मुख्य आवश्यकता हो ।

प्रश्न नं. ९ शिक्षक पेशागत विकास (TPD) को वर्तमान नीतिगत व्यवस्था र कार्यक्रम उल्लेख गर्दै नेपालमा शिक्षकको आपूर्ति, गुणस्तर र प्रभावकारितामा देखिएका मुख्य चुनौतीहरू पहिल्याउनुहोस् ।

५ + ५ = १०

शिक्षक पेसागत विकास (TPD) को वर्तमान नीतिगत व्यवस्था र कार्यक्रम :

शिक्षक पेसागत विकास (Teacher Professional Development - TPD) शिक्षकहरूको ज्ञान, सीप, क्षमता र शिक्षण अभिवृद्धिलाई समयानुकूल परिमार्जन गरी कक्षाकोठाको सिकाइ उपलब्धिलाई सुदृढ बनाउने एक निरन्तर प्रक्रिया हो । नेपालमा यस सम्बन्धमा रहेका वर्तमान नीतिगत व्यवस्था र कार्यक्रमहरू निम्न अनुसार छन् :

क) नीतिगत व्यवस्थाहरू :

- **राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ :** यस नीतिले शिक्षकहरूको निरन्तर पेसागत विकास, सेवाकालीन तालिमलाई शिक्षण सिकाइ र कार्यसम्पादनसँग जोड्ने तथा प्रत्येक शिक्षकले निश्चित अवधिमा तालिम लिनुपर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको छ ।
- **शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ :** यस प्रारूपले एक कुशल शिक्षकमा हुनुपर्ने ८ वटा सक्षमताहरू (जस्तै: विषयवस्तुको ज्ञान, शिक्षण विधि, बालबालिका सम्बन्धी ज्ञान, सिकाइ वातावरण आदि) निर्धारण गरेको छ, जसलाई TPD को मुख्य आधार मानिन्छ।
- **विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (SESP: २०२१-२०३०) :** यस योजनाले शिक्षकको पेसागत विकासलाई शैक्षिक गुणस्तर सुधारको केन्द्रीय कडीका रूपमा राख्दै प्रविधिमैत्री र मागमा आधारित तालिमको वकालत गरेको छ ।
- **शिक्षा नियमावली, २०५९ (संशोधन सहित) :** नियमावलीमा शिक्षकको तालिम, बढुवा र कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनसँग पेसागत विकासका कार्यक्रमहरूलाई आवद्ध गरिएको छ ।

ख) हाल सञ्चालित प्रमुख कार्यक्रमहरू :

- **प्रमाणीकरण शिक्षक तालिम (Certification Training) :** यो शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र/प्रदेश शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र मार्फत सञ्चालित ३० कार्यदिनको तालिम हो, जुन १५-१५ दिनका दुई चरणमा पूरा हुन्छ । यसमा १० दिन केन्द्रमा फेस-टु-फेस (Face to Face) र ५ दिन विद्यालयमा आधारित परियोजना कार्य (Project Work) हुन्छ ।

- मागमा आधारित छोटो अवधिको तालिम (Modular/Short-term Training) : स्थानीय तह र विद्यालयको आवश्यकताका आधारमा शिक्षकहरूको तत्कालीन समस्या समाधानका लागि सञ्चालन गरिने मोड्युलर वा पुनर्ताजगी (Refresher) तालिमहरू ।
- अनलाइन तथा दूर शिक्षा (ICT-based Training) : सूचना र प्रविधिको विकाससँगै शिक्षकहरूलाई भर्चुअल माध्यमबाट कम्प्युटर साक्षरता, डिजिटल सामग्री निर्माण र अनलाइन शिक्षण सम्बन्धी तालिमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् ।
- स्व-निर्देशित सिकाइ र प्रबोधीकरण : नयाँ पाठ्यक्रम लागू हुँदा गरिने पाठ्यक्रम प्रबोधीकरण (Orientation) र शिक्षकहरूले आफ्नै प्रयास वा अनौपचारिक माध्यम (Peer Learning) बाट गर्ने पेसागत सुधारका कार्यहरू ।

शिक्षकको आपूर्ति, गुणस्तर र प्रभावकारितामा देखिएका मुख्य चुनौतीहरू :

नेपालको सार्वजनिक शिक्षा क्षेत्रमा लगानी र प्रयासका बावजुद शिक्षक व्यवस्थापनका त्रिपक्षीय आयामहरू—आपूर्ति, गुणस्तर र कार्यसम्पादन प्रभावकारितामा गम्भीर चुनौतीहरू विद्यमान छन्, जसलाई निम्न बमोजिम पहिल्याउन सकिन्छ :

क) आपूर्ति (Supply) सम्बन्धी चुनौतीहरू :

- दरबन्दी मिलान र असमान वितरण : देशव्यापी रूपमा विद्यार्थी सङ्ख्या र भौगोलिक अवस्थितिका आधारमा शिक्षक दरबन्दीको वैज्ञानिक मिलान हुन सकेको छैन । सुगममा शिक्षक बढी र दुर्गममा शिक्षक अपुग हुने अवस्था छ ।
- शिक्षकका थरिथरि समूह (Fragmented Cadre) : स्थायी, अस्थायी, राहत, करार, बालविकास, स्थानीय स्रोत, र शिक्षण सहयोग अनुदान जस्ता अनेकौँ प्रकृतिका शिक्षकहरू हुँदा एकीकृत रूपमा जनशक्ति आपूर्ति र व्यवस्थापन गर्न कठिन भएको छ ।
- विषयगत शिक्षकको अभाव : विशेष गरी माध्यमिक र आधारभूत तहमा गणित, विज्ञान र अङ्ग्रेजी विषयका दक्ष शिक्षकहरूको राष्ट्रिय रूपमै चरम अभाव छ ।
- सङ्घीय शिक्षा ऐनको ढिलाइ : सङ्घीयता अनुकूल नयाँ शिक्षा ऐन नआउँदा शिक्षक सेवा आयोग मार्फत नियमित र छिटो छरितो रूपमा नयाँ शिक्षक आपूर्ति गर्ने प्रक्रियामा कानुनी जटिलता छ ।

ख) गुणस्तर (Quality) सम्बन्धी चुनौतीहरू :

- प्रतिभाशाली जनशक्तिको अनिच्छा : शिक्षण पेसालाई आकर्षक र मर्यादित बनाउन नसकिँदा विश्वविद्यालयका जेहेन्दार वा उत्कृष्ट प्रतिभाहरू (Top Talents) शिक्षण पेसातर्फ आकर्षित हुन नसक्नु ।
- तालिम र कक्षाकोठा बीचको खाडल : शिक्षकहरूले तालिम केन्द्रमा सिकेका आधुनिक शिक्षण विधि, बालमनोविज्ञान र सिद्धान्तहरूलाई विद्यालयको वास्तविक कक्षाकोठामा व्यवहारिक रूपमा उतार्न नसक्नु वा नचाहनु ।
- परम्परागत अध्यापन अनुमतिपत्र (License) : शिक्षक अध्यापन अनुमति पत्रको परीक्षा प्रणाली व्यावहारिक र शिक्षण सक्षमता मापन गर्ने खालको नभई बढी सैद्धान्तिक हुनु ।

ग) प्रभावकारिता (Effectiveness) सम्बन्धी चुनौतीहरू :

- पेशागत जवाफदेहिता र उत्प्रेरणाको कमी : स्थायी शिक्षकहरूमा जागिरे मानसिकता हाबी हुनु, दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था फितलो हुनु र कार्यसम्पादनका आधारमा वृत्ति विकास नहुँदा उत्प्रेरणाको चरम कमी देखिनु ।
- राजनीतिकरणको छाया : शिक्षक संगठनहरू राजनीतिक दलहरूसँग बढी आबद्ध हुँदा विद्यालयको दैनिक पठनपाठन र अनुशासन भन्दा राजनीतिक गतिविधिमा बढी समय खर्चिने प्रवृत्ति कायम रहनु ।
- कमजोर सुपरिवेक्षण र अनुगमन : स्थानीय तहमा प्राविधिक जनशक्ति (वि.नि. र प्रा.स.) को कमी र स्पष्ट कार्यविधिको अभावका कारण विद्यालय र शिक्षकहरूको नियमित, सघन र सुधारात्मक सुपरिवेक्षण हुन नसक्नु ।

निष्कर्ष :

नेपालमा शिक्षक पेसागत विकास (TPD) को नीति र संरचना राम्रो भए तापनि त्यसको कार्यान्वयन र शिक्षक व्यवस्थापनको पाटो चुनौतीपूर्ण छ। विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर सुधार्न "योग्य र उत्प्रेरित शिक्षक" पहिलो सर्त हो। विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) को हैसियतले शिक्षकहरूको आपूर्तिलाई व्यवस्थित गर्न दरबन्दी मिलानमा सघाउने, तालिमलाई कक्षाकोठाको सिकाइसँग जोड्न 'अन-द-स्पट' प्राविधिक सुपरिवेक्षण गर्ने र शिक्षकहरूमा पेसागत मर्यादा एवं जवाफदेहिताको विकास गराउन मेन्टर (Mentor) को भूमिका निर्वाह गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो।

प्रश्न नं. १० सार्वजनिक सेवा प्रवाह (Public Service Delivery) भन्नाले के बुझिन्छ ? शिक्षा क्षेत्रको सेवा प्रवाहलाई प्रविधिमैत्री बनाउन सामाजिक सञ्जाल र भर्चुअल सिकाइका अवसर र चुनौतीहरू उल्लेख गर्नुहोस्। $१.५ + ३.५ = ५$

सार्वजनिक सेवा प्रवाहको अवधारणा :

राज्य वा सरकारले आफ्ना नागरिकहरूको हित, कल्याण र विकासका लागि कानून बमोजिम उपलब्ध गराउने सेवा, सुविधा, सूचना र वस्तुहरूलाई ग्राहक (नागरिक) को हातसम्म छिटो, छरितो, पारदर्शी र न्यायोचित रूपमा पुऱ्याउने सम्पूर्ण प्रक्रिया नै **सार्वजनिक सेवा प्रवाह** हो। यो सरकार र नागरिक सरोकार जोडिने प्रमुख कडी हो।

शिक्षा प्रशासनको सन्दर्भमा विद्यालयको अनुमति, शिक्षक व्यवस्थापन, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको वितरण, परीक्षा सञ्चालन, शैक्षिक प्रमाणपत्र प्रमाणीकरण र कक्षाकोठामा गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप उपलब्ध गराउनु नै शिक्षा क्षेत्रको सेवा प्रवाह हो।

शिक्षा क्षेत्रमा सामाजिक सञ्जाल र भर्चुअल सिकाइका अवसर र चुनौतीहरू :

वर्तमान विश्वव्यापीकरण र सङ्घीय परिप्रेक्ष्यमा शिक्षा क्षेत्रको सेवा प्रवाहलाई प्रविधिमैत्री, सुलभ र पहुँचयोग्य बनाउन सामाजिक सञ्जाल (फेसबुक, टिकटक, युट्युब आदि) र भर्चुअल सिकाइ (जुम, गुगल क्लासरूम, अनलाइन शैक्षिक पोर्टल) को प्रयोग तीव्र रूपमा बढिरहेको छ। यसले निम्नानुसारका अवसर र चुनौतीहरू सिर्जना गरेको छ :

क) अवसरहरू (Opportunities) :

- **भौगोलिक सीमाविहीन सिकाइ (Massive Reach) :** दुर्गम तथा विकट क्षेत्रका विद्यार्थीहरूले पनि इन्टरनेटको माध्यमबाट उत्कृष्ट शिक्षक र शैक्षिक सामग्रीहरूमा सहजै पहुँच पाउन सक्ने अवस्था सिर्जना भएको छ।
- **द्रुत सूचना तथा सेवा प्रवाह :** शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र वा स्थानीय तहका शैक्षिक शाखाहरूले सूचना, निर्णय, पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीहरू सामाजिक सञ्जाल तथा वेबसाइट मार्फत तत्काल सरोकारवाला समक्ष पुऱ्याउन सक्छन्।
- **लागत र समयको बचत :** भौतिक पूर्वाधार, यातायात र छपाई खर्चको बचत हुनुका साथै भर्चुअल माध्यमबाट शिक्षक तालिम (TPD), बैठक र अभिमुखीकरणहरू कम खर्चमा छिटो सञ्चालन गर्न सकिन्छ।
- **स्व-अध्ययन र पुनर्ताजगीको अवसर :** युट्युब, टिकटक वा शैक्षिक पोर्टलहरूमा उपलब्ध श्रव्य-दृश्य सामग्रीहरूका कारण विद्यार्थी र शिक्षकहरूले आफ्नो अनुकूल समयमा (Flexibility) दोहोर्‍याएर हेर्न र सिक्न सक्छन्।
- **अन्तरक्रियात्मक र रोचक सिकाइ :** एनिमेसन, भिडियो र मल्टिमिडिया सामग्रीको प्रयोगले अमूर्त विषयवस्तुलाई पनि मूर्त र रोचक बनाई शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउँछ।

ख) चुनौतीहरू (Challenges) :

- **डिजिटल डिभाइड (Digital Divide/असमानता) :** सहरी र ग्रामीण क्षेत्र वा आर्थिक रूपमा सबल र विपन्न परिवारका बालबालिका बीच प्रविधि, इन्टरनेट र डिजिटल उपकरणको पहुँचमा रहेको खाडलले शैक्षिक असमानता बढाउने जोखिम छ।
- **गुणस्तर र विश्वसनीयताको संकट :** सामाजिक सञ्जालमा सम्पादन विना (Unverified) राखिने शैक्षिक सामग्रीहरू भ्रामक, त्रुटिपूर्ण वा गुणस्तरहीन हुन सक्छन्, जसले सिकारुलाई गलत बाटोमा लैजान सक्छ।

- **प्राविधिक पूर्वाधार र विद्युत्को समस्या :** ग्रामीण क्षेत्रका अधिकांश विद्यालयहरूमा उच्च गतिको इन्टरनेट र नियमित विद्युत् आपूर्तिको अभाव हुनु ठूलो अवरोध हो ।
- **परम्परागत मानसिकता र सीपको अभाव :** धेरैजसो शिक्षक र प्रशासकहरूमा डिजिटल साक्षरता (Digital Literacy) को कमी हुनु र प्रविधिमैत्री शिक्षणमा अभ्यस्त हुन नसक्नु ।
- **साइबर सुरक्षा र विचलन (Distraction) :** अनलाइन माध्यम र सामाजिक सञ्जालको अत्यधिक प्रयोगले बालबालिकामा कुलत, साइबर बुलिङ (Cyber Bullying) र सामाजिक अन्तरक्रियामा हास आउने (Social Isolation) जस्ता मानसिक तथा व्यावहारिक समस्या देखिनु ।

निष्कर्ष :

शिक्षा क्षेत्रको सेवा प्रवाहलाई आधुनिक र जनमुखी बनाउन सामाजिक सञ्जाल र भर्चुअल सिकाइ अपरिहार्य र शक्तिशाली औजारहरू हुन् । यिनीहरूको प्रयोगमा रहेका चुनौतीहरूलाई न्यूनीकरण गर्दै अवसरहरूको अधिकतम उपयोग गर्नुपर्दछ । विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) को हैसियतले स्थानीय तहसँग समन्वय गरी विद्यालयहरूमा इन्टरनेटको पहुँच विस्तार गर्ने, शिक्षकहरूको डिजिटल क्षमता बढाउने र अनलाइन शैक्षिक सामग्रीहरूको गुणस्तरीय नियमन गर्न नीतिगत तथा व्यावहारिक सहजीकरण गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

प्रश्न नं. ११ सरकारी कार्यालयमा टिप्पणी (Tippani) लेखनको महत्त्व दर्शाउँदै टिप्पणी तयार पार्दा ध्यान दिनुपर्ने कानुनी तथा व्यावहारिक पक्षहरू के-के हुन् ? लेख्नुहोस् ।

२ + ३ = ५

सरकारी कार्यालयमा टिप्पणी लेखनको महत्त्व :

सरकारी कार्यालयहरूमा प्रचलित कानून, नीति वा नियम स्पष्ट नभएका, नीतिगत व्याख्या आवश्यक भएका वा बहुपक्षीय सरोकार जोडिएका जटिल विषयहरूमा निर्णय गर्न तल्लो तहका कर्मचारीबाट उठाई माथिल्लो निर्णयकर्ता अधिकारीसमक्ष पेस गरिने प्रशासनिक प्रस्ताव नै **टिप्पणी** हो । यो सरकारी निर्णय प्रक्रियाको मुख्य मेरुदण्ड हो। सरकारी कार्यालयमा यसको महत्त्वलाई निम्न बुँदाहरूमा दर्शाउन सकिन्छ:

- **सहभागितामूलक निर्णय प्रक्रिया :** यसले निर्णय प्रक्रियामा तल्लो तहदेखि माथिल्लो तहसम्मका कर्मचारीहरूको ज्ञान, अनुभव र संलग्नता सुनिश्चित गर्दछ ।
- **प्रशासनिक जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व :** टिप्पणीमा प्रत्येक तहका कर्मचारीले आफ्नो राय र हस्ताक्षर गर्नुपर्ने हुनाले निर्णयको जस-अपजस र उत्तरदायित्व स्पष्ट रूपमा निर्धारण हुन्छ ।
- **कानुनी र नीतिगत स्पष्टता :** अस्पष्ट नीति वा नियमहरूलाई पूर्वपरम्परा, नजिर र मौजुदा ऐन-कानूनको हवाला दिँदै सटिक व्याख्या गरेर निर्णय लिन मद्दत गर्दछ ।
- **ऐतिहासिक अभिलेख र नजिर :** निर्णय भइसकेका टिप्पणीहरू भविष्यका लागि महत्त्वपूर्ण सरकारी अभिलेख र नयाँ निर्णयका लागि 'नजिर' (Precedent) का रूपमा उपयोगी हुन्छन् ।
- **पारदर्शिता र संस्थागत सम्झना :** मौखिक निर्णयको सट्टा लिखित रूपमा तथ्य र प्रमाणका आधारमा निर्णय हुने हुनाले प्रशासनिक काममा पारदर्शिता आउँछ ।

टिप्पणी तयार पार्दा ध्यान दिनुपर्ने कानुनी तथा व्यावहारिक पक्षहरू :

टिप्पणी लेखन एक विशिष्ट प्रशासनिक कला र कानुनी प्रक्रिया हो । यसलाई त्रुटिरहित, वस्तुपरक र निर्णययोग्य बनाउन देहायका पक्षहरूमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ :

क) कानुनी पक्षहरू (Legal Aspects) :

- **कानुनी अधिकारको सीमा :** प्रस्ताव गरिएको विषयमा निर्णय गर्ने कानुनी अधिकार (Jurisdiction) कुन अधिकारी (जस्तै: वि.नि., प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, वा मन्त्री) लाई छ, सो स्पष्ट खुलाउनुपर्छ ।
- **ऐन, नियम र कार्यविधिको हवाला :** टिप्पणी उठाउँदा प्रचलित ऐन, नियम, निर्देशिका वा कार्यविधिको दफा र उपदफा स्पष्ट रूपमा उद्धृत गर्दै सोही परिधिभित्र रही राय पेस गर्नुपर्छ ।
- **तथ्य र प्रमाणको संलग्नता :** सम्बन्धित विषयका सक्कल कागजात, निवेदन, वा सिफारिसहरूलाई टिप्पणीको साथमा अनुसूची वा 'फ्लाई लिफ' (Flyleaf) को रूपमा संलग्न गर्नुपर्छ ।
- **संवैधानिक र नीतिगत अनुकूलता :** प्रस्तावित निर्णयले नेपालको संविधान, आवधिक योजना वा सरकारको घोषित नीतिलाई उल्लङ्घन नगरेको सुनिश्चित हुनुपर्छ ।

ख) व्यावहारिक पक्षहरू (Practical Aspects) :

- **भाषाको स्पष्टता र शिष्टता :** टिप्पणीको भाषा सरल, स्पष्ट, संक्षिप्त र प्रशासनिक रूपमा शिष्ट (Formal) हुनुपर्छ । दोहोरो अर्थ लाने वा अस्पष्ट शब्दहरू प्रयोग गर्नु हुँदैन ।
- **समस्या र विकल्पहरूको प्रस्तुति :** निर्णय गर्नुपर्ने मुख्य समस्या के हो र त्यसका सम्भावित विकल्पहरू (Options) के-के हुन सक्छन् भन्ने कुरा वस्तुपरक ढङ्गले खुलाउनुपर्छ ।
- **पूर्वाग्रह रहित राय :** टिप्पणी उठाउने कर्मचारीले व्यक्तिगत रिसइबी वा स्वार्थभन्दा माथि उठेर सङ्गठनको हितमा तटस्थ र निष्पक्ष राय दिनुपर्छ ।
- **पुनरुक्ति र केरमेट नगर्ने :** एउटै कुरा बारम्बार दोहोर्‍याउनु हुँदैन । टिप्पणी लेखिसकेपछि केरमेट गर्नु हुँदैन, यदि गल्ती भएमा काटेर संक्षिप्त हस्ताक्षर (Initial) गर्नुपर्छ ।
- **स्पष्ट निर्णयको प्रस्ताव :** टिप्पणीको अन्त्यमा निर्णयकर्तालाई अलमल नहुने गरी "यो गर्नु मनासिब देखिन्छ" भनी स्पष्ट र सकारात्मक प्रस्ताव (Actionable Proposal) पेस गर्नुपर्छ ।

निष्कर्ष :

टिप्पणी लेखन सरकारी कार्यविधिको एक अत्यन्तै संवेदनशील र महत्वपूर्ण औजार हो । यसले सार्वजनिक प्रशासनलाई गतिशील र कानूनसम्मत बनाउँछ । विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) को हैसियतले शिक्षा प्रशासन र विद्यालय व्यवस्थापनका विविध विषयमा निर्णय गर्दा कानुनी रूपमा सबल र व्यावहारिक रूपमा स्पष्ट टिप्पणी तयार पार्नु हाम्रो कार्यक्षमताको परिचायक हो ।

प्रश्न नं. १२ सार्वजनिक व्यवस्थापनमा द्वन्द्व व्यवस्थापन (Conflict Management) र परिवर्तन व्यवस्थापन (Change Management) को अवधारणा स्पष्ट पार्नुहोस् । विद्यालयको शैक्षिक तथा प्रशासनिक गुणस्तर सुधारका लागि एक विद्यालय निरीक्षकले यी दुई पक्षलाई कसरी उपयोग गर्न सक्छ ? व्यावहारिक सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुहोस् । ४ + ६ = १०

द्वन्द्व व्यवस्थापन र परिवर्तन व्यवस्थापनको अवधारणा :

सार्वजनिक व्यवस्थापनलाई गतिशील, उत्तरदायी र नतिजामुखी बनाउन द्वन्द्व र परिवर्तन दुवैलाई संगठनात्मक परिमार्जनका औजारका रूपमा लिइन्छ । यिनीहरूको अवधारणा निम्न अनुसार छ :

क) द्वन्द्व व्यवस्थापन (Conflict Management) को अवधारणा :

संगठनमा काम गर्ने कर्मचारीहरू बीच विचार, मूल्य-मान्यता, स्वार्थ, स्रोतको बाँडफाँड वा भूमिकामा आउने मतभेद, टकराव वा असमझदारी नै द्वन्द्व हो ।

- द्वन्द्व व्यवस्थापन भन्नाले द्वन्द्वलाई पूर्ण रूपमा दबाउने वा समाप्त पार्ने नभई, यसका नकारात्मक पक्षहरूलाई न्यूनीकरण गर्ने र सकारात्मक वा रचनात्मक पक्षहरूलाई संगठनात्मक विकास र सुधारका लागि उपयोग गर्ने प्रक्रियालाई बुझिन्छ ।
- आधुनिक व्यवस्थापन अनुसार द्वन्द्व सधैं हानिकारक हुँदैन; यसले संगठनभित्र लुकेका समस्याहरू बाहिर ल्याउन र नयाँ विकल्पहरू खोज्न (रचनात्मक द्वन्द्व) मद्दत गर्दछ ।

ख) परिवर्तन व्यवस्थापन (Change Management) को अवधारणा :

परिवर्तन प्रकृति र संगठनको शाश्वत नियम हो। संगठनलाई विद्यमान अवस्था (Current State) बाट सोचेको वा लक्षित उन्नत अवस्था (Desired Future State) मा लैजाने व्यवस्थित प्रक्रिया नै परिवर्तन व्यवस्थापन हो ।

- यस अन्तर्गत प्रविधि, संरचना, रणनीति, वा मानवीय व्यवहारमा आउने नवीनतालाई अंगीकार गरिन्छ ।
- परिवर्तन ल्याउँदा संगठनभित्र स्वाभाविक रूपमा हुने 'प्रतिरोध' (Resistance to Change) लाई न्यूनीकरण गर्दै सरोकारवालाहरूलाई विश्वासमा लिएर नयाँ प्रणालीलाई संस्थागत गर्नु नै यसको मुख्य ध्येय हो ।

विद्यालयको शैक्षिक तथा प्रशासनिक गुणस्तर सुधारमा वि.नि.ले गर्ने उपयोग तथा व्यावहारिक सुझावहरू :

विद्यालय निरीक्षक (वि.नि.) विद्यालय शिक्षाको प्राविधिक सुपरिवेक्षक, सहजकर्ता र परिवर्तनको संवाहक (Change Agent) हो । विद्यालयको चौतर्फी सुधारका लागि वि.नि.ले द्वन्द्व र परिवर्तन व्यवस्थापनलाई निम्न व्यावहारिक रणनीतिहरू मार्फत उपयोग गर्न सक्छ:

क) द्वन्द्व व्यवस्थापनको उपयोग र व्यावहारिक सुझावहरू :

विद्यालयहरूमा शिक्षक-प्रअ, व्यवस्थापन समिति-शिक्षक, वा शिक्षक-अभिभावक बीच विविध विषयमा द्वन्द्व हुने गर्दछ । यसको सकारात्मक उपयोगका लागि वि.नि.को भूमिका निम्न हुनुपर्छ:

- **वार्ता र संवादको साझा मञ्च निर्माण :** विद्यालयमा असमझदारी बढ्दा वि.नि.ले तटस्थ मध्यस्थकर्ता (Neutral Mediator) को भूमिका निर्वाह गरी दुवै पक्षलाई राखेर खुला छलफल गराउने र विमतिहरूलाई आपसी सहमतिमा रूपान्तरण गर्ने ।
- **पारदर्शी कार्यविधिको विकास :** स्रोत परिचालन, शिक्षकको कार्यविभाजन र अवसरहरूको वितरण (जस्तै: तालिम वा भ्रमण) मा हुने द्वन्द्व रोक्न विद्यालयमा स्पष्ट, वस्तुपरक र पारदर्शी मापदण्ड वा आचारसंहिता निर्माण गर्न प्रअ र विव्यासलाई कानुनी मार्गदर्शन गर्ने ।
- **पेशागत असन्तुष्टिको रचनात्मक सम्बोधन :** शिक्षकहरू बीच शैक्षिक विधि वा प्रविधिको विषयमा हुने मतभेदलाई 'प्राज्ञिक विमर्श' वा कार्यशालामा बदल्ने, जसले गर्दा शिक्षण सिकाइमा नयाँ र रचनात्मक उपायहरू (Innovative Ideas) भित्रिन सक्छन् ।
- **गुनासो सुनुवाइ संयन्त्र :** प्रत्येक विद्यालयमा विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावकका लागि प्रभावकारी 'गुनासो सुनुवाइ पेटिका' वा डेस्क स्थापना गर्न लगाई ससाना असमझदारीहरू ठुलो द्वन्द्व बन्नु अगावै प्रारम्भिक चरणमै समाधान गर्ने वातावरण बनाउने ।

ख) परिवर्तन व्यवस्थापनको उपयोग र व्यावहारिक सुझावहरू :

विद्यालय शिक्षामा नयाँ पाठ्यक्रम (जस्तै: एकीकृत पाठ्यक्रम), नयाँ मूल्यांकन प्रणाली (अक्षरांकन पद्धति) वा प्रविधिको प्रयोग (ICT) ल्याउँदा हुने प्रतिरोध कम गर्न वि.नि.ले निम्न उपायहरू अपनाउनुपर्छ :

- **अभिमुखीकरण र प्रबोधीकरण (Orientation) :** कुनै पनि नयाँ नीति वा शैक्षिक सुधार (जस्तै: डिजिटल हाजिरी वा अनलाइन परीक्षा व्यवस्थापन) लागू गर्नु अगावै शिक्षक र प्रअहहरूलाई यसको आवश्यकता, औचित्य र फाइदाबारे व्यापक पुनर्ताजगी तालिम र प्रबोधीकरण दिने, जसले गर्दा उनीहरूमा रहेको परिवर्तनप्रतिको डर हटोस् ।
- **सहभागितामूलक योजना तर्जुमा :** विद्यालयको सुधार योजना (SIP) निर्माण गर्दा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावक सबैलाई सहभागी गराउने। निर्णय प्रक्रियामा आफैं संलग्न भएपछि सरोकारवालाहरूले परिवर्तनलाई सहजै स्वीकार गर्छन् ।
- **परिवर्तनका अभियन्ता (Change Champions) को छनोट:** विद्यालयभित्र रहेका ऊर्जावान्, प्रविधिमैत्री र सकारात्मक सोच भएका शिक्षकहरूलाई पहिचान गरी उनीहरू मार्फत अन्य शिक्षकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने (Peer Mentoring) रणनीति अपनाउने ।
- **चरणबद्ध रूपान्तरण र प्रोत्साहन :** परिवर्तनलाई एकैपटक जबर्जस्ती लाड्नुको सट्टा 'पाइलट प्रोजेक्ट' को रूपमा साना-साना चरणमा लागू गर्ने। नयाँ प्रविधि वा विधि सफलतापूर्वक अपनाउने शिक्षक र विद्यालयलाई स्थानीय तह मार्फत सार्वजनिक रूपमा पुरस्कृत वा प्रशंसा गर्ने बानी बसाल्ने ।
- **निरन्तर अनुगमन र प्राविधिक सहयोग :** परिवर्तन लागू गरिसकेपछि शिक्षकहरूलाई आइपर्ने व्यावहारिक समस्याहरू समाधान गर्न वि.नि.ले नियमित रूपमा विद्यालयमै पुगेर 'अन-द-स्पट' प्राविधिक सुपरिवेक्षण र पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने ।

निष्कर्ष :

सार्वजनिक व्यवस्थापनमा द्वन्द्व र परिवर्तन स्वभाविक र अपरिहार्य प्रक्रिया हुन् । विद्यालय निरीक्षकले यी दुवै पक्षलाई संकटको रूपमा नहेरी विद्यालय रूपान्तरणको अवसरका रूपमा लिनुपर्दछ । द्वन्द्वलाई बेलैमा व्यवस्थापन गरी आपसी सम्बन्ध सुमधुर बनाउने र शैक्षिक एवं प्रशासनिक क्षेत्रमा आउने सकारात्मक परिवर्तनलाई कुशलतापूर्वक संस्थागत गर्नाले मात्र विद्यालयको समग्र गुणस्तर सुधार भई समतामूलक शैक्षिक नतिजा हासिल गर्न सकिन्छ ।

गुरुमन्त्र एकेडेमी

अपजलताको प्रकाश मात्र लख्छ

समाप्त

सफलताको शुभकामना